

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ ЯК ВІДТВОРЕННЯ РЕАЛІЙ ДІЙСНОСТІ

Самойлова І.А.

Інститут української мови НАН України

Як відзначають учені, у мові відбиваються всі особливості життя народу: природні умови, географічне положення, рівень економіки, наука, мистецтво. Зміни в житті суспільства, зміни в розвитку матеріальної і духовної культури стимулюють зміни у функціонуванні мовних засобів. "Мова як засіб організації трудових процесів бере участь у створенні культури матеріальної і духовної, змінюючись і збагачуючись разом з їх розвитком" [Русанівський 1983: 44]. Найяскравіше вони виявляються на лексико-семантичному рівні, у синтаксисі, словотворенні. Лексико-семантична система і фразеологія мови відзначаються найбільшою рухливістю в плані виникнення окремих лексем, значень слів і висловів. Такий динамізм функціонування мовних одиниць чи не найбільше помітний при дослідженні засобів масової інформації, зокрема газетних і журнальних статей. "...Газетна і журнальна проблематика злободенніша, мобільніша, газети і журнали повинні стежити за динамікою інтересів свого читача, відображати модні ідеї, думки, авторитети" [Журавльов 1982: 134]. М.А.Жовтобрюх надавав першорядного значення пресі в цьому питанні: "Вона [періодична преса] є одним з активних засобів популяризації нових слів...; в ній найбільш інтенсивно відбувається творчий процес перевірки, відбору і закріплення у всенародному вжитку лексичних неологізмів, виникнення яких зумовлене настійною суспільною потребою" [Жовтобрюх 1970: 3].

Матеріалом дослідження стали лексичні й семантичні новотвори, запозичення, дібрані з газетних і журнальних статей останніх років ХХ — початку ХХІ ст.

Отже, екстралінгвальна сфера дійсності (фізіологічна, психологічна, соціально-історична, культурна, естетична) є одним із стимулів мовної еволюції. Це імпульси, які йдуть з середовища навколо мови і пов'язані перш за все з особливостями історичного розвитку суспільства, переселеннями і міграціями, об'єднанням і розпадом мовних колективів, прогресом культури і техніки тощо [Общее языкознание 1970: 220].

Так, наприклад, винайдення і застосування в техніці електричних сигналів, що викликають зображення, — відеосигналів спричинило появу досить великої тематичної групи слів з компонентом *відео* (Є.В.Розен [1976] пропонує для подібних слів увести термін “матеріальні неологізми”): *відеобізнес, відеоблагодійник, відеобойовик, відеобум, відеозапис, відеоінженер, відеокамера, відеокасета, відеокіно, відеокліп, відеококтейль, відеокомбінатор, відеомагнітофон, відеопіратство, відеоплатівка, відеополуничка, відеосалон, відеосеанс, відеосистема, відеострічка, відеотека, відеотелефон, відеотехніка, відеофільм, відеофірмач*. Навіть сам компонент *відео* починають вживати як окрему лексему у функції узагальнювальної одиниці: “*Мова якраз про це приміщення, де сьогодні... як ордер на поселення, розташувалося всемогутнє відео*”; *Магазин “Відео”* (назва спеціалізованого торговельного закладу в м.Києві). Залежно від того, чи несе другий компонент якийсь експресивне забарвлення, що поширюється на все складне слово, серед цих лексем наявні як стилістично нейтральні (*відеокасета, відеотека*), так і емоційно-експресивні: *відеоблагодійник* (із відтінком іронії), *відеофірмач* (із зневажливим відтінком).

Епоха науково-технічної революції була і залишається могутнім стимулом лексико-фразеологічного і семантичного розвитку. Оскільки НТР передбачає інтенсивний інформаційний обмін, розширення соціального й мовного взаємовпливу, мова засобів масової інформації як найдинамічніша частина літературної мови репрезентує чимало прикладів виходу термінології і номенклатури із вузькоспеціальної сфери лексики: “Велика кількість термінів з найбільш масових галузей виробництва, з найбільш практично ефективних

галузей науки і техніки, з найбільш популярних видів спорту, мистецтва і т.д. відразу ж після свого виникнення виходить за межі вузькоспеціальної сфери вживання і вливається в сферу загальноновживаної лексики" [Коломієць 1973: 7]. *"Позбавлені можливості обмінюватися генетичним фондом і займати природні екологічні ніші, багато видів [рослин] приречені на вимирання. Істотно скоротила цей генофонд людина"; "Для акумулювання фінансових надходжень на проведення майбутнього свята вирішили створити міжнародний благодійний фонд конкурсу"*.

Як свідчить досліджений матеріал, терміни практично будь-яких спеціальних сфер виявляють семантичну продуктивність, проте особливою активністю відзначаються військова, музична, медична лексика. Так, зокрема деякі музичні терміни стають повноправними членами спортивного лексикону, виконуючи нову семантичну функцію на основі мотивувальної ознаки "кількості": *"До речі, квартет лідерів був набагато сильнішим за інші колективи, здобувши над ними переконливі перемоги"; "У розпалі перший посправжньому національний чемпіонат суверенної України з бейсболу. Квінтет його найсильніших клубів вищої ліги цими днями в Києві завершив ігри другого туру"; Після ігор третього туру ми підкреслювали, що "Колос" завчасно забезпечив собі одну з двох путівок з цієї групи до секстету учасників головного фіналу"; "На відміну від стартових ігор, блискуче зіграв донеччанин Щербаков. До перерви він уміло скористався зусиллями партнерів, а на 63-ій хвилині здійснив результативний сольний рейд з глибини поля"*.

Деякі терміни змінюють своє значення не навантаження, не виходячи за межі спеціальної лексики. Наприклад, іменником *конверсія* в економіці називають зміну умов випущених раніше державних позик. Зараз ним позначають і зміни виду продукції, що випускають підприємства військово-промислового комплексу, на товари народного споживання: *"Починається її [апаратури] втілення з допомогою корпорації "Таско", що в результаті конверсії дає роботу підприємствам колишнього військово-промислового*

комплексу".

Спортивний термін *ендшпіль* зафіксовано на позначення кінцевої стадії лише в шаховій партії. Активізувалося його вживання в інших мікротермінополях загальної спортивної сфери, наприклад, у хокеї, волейболі, бейсболі, баскетболі, водному поло. Перенесення найменування відбулося при збереженні сигніфікативної ознаки "завершення, кінець": *"Гравці обох команд показали хорошу виучку і неабияке прагнення до перемоги. А ендшпіль був відзначений гострим сюжетом"*; *"Взагалі клас команд настільки рівний, що передбачити переможця в будь-якому поєдинку, навіть, бува, і в його ендшпілі, напевно, навряд чи б хто наважився"*. Не деформується і сигніфікат слова *гросмейстерський* "вище спортивне звання в шашках і шахматах" при зміні денотативної віднесеності в такому контексті: *"Отже, харківське "Динамо" [хокейний клуб] вперше за час створення колективу ввійшло до "гросмейстерського" гурту"*.

Спеціальна лексика, вливаючись у загальноживану, нерідко переосмислюється і метафорично використовується. За приклади можуть слугувати словосполучення *аритмія у постачанні / у виробничому процесі, анатомія ціни/ злочину, індустрія дозвілля / здоров'я, імунітет розпорядника / до бездуховності / до низькопробності, синдром мистецьких тусовок / відштовхування критики / невміння і некомпетентності, каталізатор суспільного розвитку / технічного прогресу / ходи новачка, каталізувати стан економіки, реанімація слова / духовної спадщини, аутсайдер енергобуду, кабінетне дзюдо, "арифметика" й "алгебра" методів господарювання, ідеологічна стерильність, озон літератури і мистецтва, індикатор актуальності, вакуум уваги, оазиси СНІДу. З суто мовного погляду спостерігаються, з одного боку, активні процеси перетворення конкретної лексики на абстрактні засоби висловлення, з другого, поява нових експресивних відтінків у смисловій структурі спеціальних слів як одному з компонентів синтаксичної структури.*

Така соціальна трагедія в розвитку суспільства, як вибух четвертого енергоблока Чорнобильської атомної електростанції, стала імпульсом для появи цілої низки лексичних і семантичних інновацій. Зокрема, утворилося нове значення слова *саркофаг*. У словниках воно зафіксоване як "кам'яна труна, невелика гробниця, кам'яний надгробок у вигляді труни". Тепер його вживають і на позначення залізобетонного укриття, де захоронені руїни четвертого енергоблока. Нове найменування цієї споруди (в офіційно-ділових джерелах четвертий блок називають "Об'єктом "Укриття") відбулося на основі асоціативного зв'язку з першим за подібністю, а саме за формою, зовнішнім виглядом, а також за мотивувальною ознакою призначення "поховання, захоронення": *"Уже багато місяців дані про температуру та інші параметри свідчать про те, що всередині "саркофагу" все спокійно"; "Ми прагнули розказати про людей, які невідомо з чийої вини змушені доживати свій вік у тіні знавіслого саркофагу"*.

Лексема *чорнобилець* змінила своє смислове навантаження. Висока частотність її вживання пов'язана із набутим значенням "той, хто брав участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; той, хто постраждав від радіоактивного забруднення", тобто нею іменують ліквідаторів аварії, евакуйованих, переселенців з небезпечної зони: *"Бюджетні кошти виділяються насамперед на дітей-сиріт, інвалідів, дітей з малозабезпечених, багатодітних сімей, дітей чорнобильців"*. Виникли з відповідним поняттєвим навантаженням словосполучення *чорнобильське законодавство* (низка законів) *чорнобильська проблематика* та ін. Первісно цей іменник позначав назву особи за територіальною ознакою, пізніше, із побудовою і введенням до експлуатації Чорнобильської АЕС, працівника цієї станції.

Постійна увага до реалій дійсності, пов'язаних з цією подією, дала поштовх до активізації включення відповідних лексем у загальноживані контексти: *"Особливо це відчувається тут, у Поліському, та і будь-де, надто ж там, де пронісся радіаційний смерч"; " — Чи правдиві чутки про те, що*

*будівництво міста Славутича проводиться на великій цезієвій плямі?"; "Друкуючи його [матеріал], ми не сподівалися на вирішення проблем, пов'язаних з переселенням людей, що проживають на територіях, забруднених радіонуклідами понад усякі допустимі норми". З погляду власне мовного розвитку розширення дистрибутивних зв'язків привело до появи нових номінативних сполучень слів, які складаються із спеціального слова і загальноновживаного, і, як наслідок, до збільшення семантичного навантаження цих загальноновживаних лексем. Зокрема, іменником *смерч* позначали лише повітряний вихор великої руйнівної сили, що виникає в грозовій хмарі, словом *пляма* - частину поверхні, що виділялася своїм забарвленням, кольором, освітленням. У результаті процесу мовної конденсації постають словосполучення з іншим поняттєвим змістом, наприклад, *забруднені райони* — райони, забруднені радіоактивними елементами, *чисті продукти* — продукти, які не містять радіоактивних елементів: "В найбільш "забруднені" райони направлено 160 тонн чистих продуктів"; "Замість дорогих ліків і чистих продуктів — гасло! Очевидно, лише у нас можливе таке кощунство над радіоактивними бідами беззахисних людей". Також утворюються зовсім нові слова, зокрема композити: "Першу річницю чорнобильського атомомору вирішили замовчати".*

В останнє десятиріччя власну назву *Чорнобиль* супроводжує асоціативна ознака "знищення, втрата, занепад", яка актуалізується, виходить на перший план при вживанні цієї назви не за прямим призначенням. Таке образне вживання слова привело до появи нових експресивних словосполучень *духовний Чорнобиль*, *мовний Чорнобиль*: "А між тим наслідки духовного Чорнобиля виявляються для нас не менш страшним за реальну аварію атомного енергоблока"; "Страшний духовний Чорнобиль переорав душі українців"; "Невтомні зливачі націй, лжеінтернаціоналісти, хіба не готували вони нам мовний Чорнобиль, запевняючи, що процес асиміляції мов виникає стихійно, що оніміння націй, самознищення народу треба розглядати, як вищий

етап прогресу”.

Спостереження над окремими фактами оновлення у лексико-семантичній системі дає можливість побачити, як, зароджуючись і функціонуючи в лексиконі певних соціальних груп людей, нові слова поступово через писемну фіксацію одержують статус загальноживаних, як взагалі наше суспільство буде “картину світу” в мовних категоріях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). - К.: Наукова думка, 1970.
2. Журавлев В.К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. — М.: Наука, 1982.
3. Коломієць В.Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. - К.: Наукова думка, 1973.
4. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. — М.: Наука, 1970.
5. Розен Е.В. Лексика немецкого языка сегодня. — М.: Высшая школа, 1976.
6. Русанівський В.М. Культура і мова // Розцвітай же, слово! - К.: Радянська школа, 1983. — С. 42-55.
7. Словник іншомовних слів. — К.: УРЕ, 1977.
8. Словник української мови в 11-ти томах. — К.: Наукова думка, 1970-1980.

Самойлова Ірина Анатоліївна

Кандидат філологічних наук

Науковий співробітник Інституту української мови НАН України

04050 Київ-50, вул. Мурашка 6^а, кв. 12

тел.: 229-60-17